

21. Зап. 31.08.2005 р. від Остафійчука Василя Гергійовича, 1921 р.н. в с. Проскур'яни Ришканський р-н.
22. Зап. 18.08.2007 р. від Пелехатої Лідії Кирилівни, 1931 р.н. в с. Цамбала (Цамбула) Синжерейський р-н.
23. Зап. 17.08.2007 р. від Присакар' Надії Миколаївни, 1925 р.н. в с. Баронча Дрокієвський р-н.
24. Зап. 29.08.2005 р. від Римарчука Якова Миколайовича, 1910 р.н. в с. Стурдзовка Глодянський р-н.
25. Зап. 31.08.2005 р. від Романюка Михайла Івановича, 1908 р.н. в с. Яблони Глодянський р-н.
26. Зап. 03.08.2006 р. від Ротар' Феодосії Максимівни, 1925 р.н. в с. Помпа Фалештський р-н.
27. Зап. 01.09.2005 р. від Савчука Павла Тимофійовича, 1917 р.н. в с. Дану Глодянський р-н.
28. Зап. 29.08.2005 р. від Серебряна Федора Івановича, 1912 р.н. в с. Стурдзовка Глодянський р-н.
29. Зап. 25.08. 2009 р. від Сумера Михайла Романовича, 1921 р.н. в с. Нові Шальвіри Дрокієвський р-н.

References

1. Nacional'nyj arhiv Moldovy. – F. 88. – Op. 1. – Spr. 579. – Ark. 2–13. “Delo po zhalobe caran sela Kjejnari–Vek' na Hotinskij Uezdnyj sud po delu ih s pomeshhikom Andrijashem za neotbyvanie budto by poslednimi povinnostej”.
2. Trudy jetnograficheskoo–statisticheskoi jekspedicii v zapadno–russkij kraj, snarjazhennoj IRGO. Jugo–zapadnyj otdel. Materialy i issledovanija, sobrannye d. chl. P. P. Chubinskim. – SPb., 1872. – T. VII. – Ch. III. – S. 361–364.
3. Zelenchuk V. S. Iz istorii ukrainskogo naselenija Moldavii // Ukrainsko–moldavskie jetnokul'turnye vzaimosvjazi v period socializma. – Kiev, 1987. – S. 14–15.
4. Kozuhar' V. Ukrai'nci Moldovy: storinky istorii' // Ukrai'nci Moldovy. Istorija i suchasnist'. – Kyshyniv : Elan–Poligraf, 2008. – S.19.
5. Rusanova I. P., Timoshuk B. A. Drevnerusskoe Podnestrov'e. – Uzhgorod, 1981. – S. 88.
6. Polacy w Moldawii / Pod redakcją Edwarda Walewandra. – Lublin, 1995.
7. Zap. 02.09.2005 г. vid Adamchuka Andrija Mykytovycha, 1924 r.n. v s. Luperija Ryshkans'kyj r–n.
8. Zap. 18.08.2007 г. vid Antonova Volodymyra Ivanovycha, 1930 r.n. v s. Cambala Synzherejs'kyj r–n.
9. Zap. 03.08.2006 г. vid Bodnara Ivana Pavlovycha, 1927 r.n. v s. Suvorovka Faleshts'kyj r–n.
10. Zap. 18.08.2007 г. vid Buligy Oleny Kostjantynivny, 1920 r.n. v s. Slobodzija Kishkeren' Synzherejs'kyj r–n.
11. Zap. 03.08.2006 г. vid Buchyns'koi' Marii' Borysivny, 1918 r.n. v s. Suvorovka Faleshts'kyj r–n.
12. Zap. 02.09.2005 г. vid Gomenjuka Vasylja Myhajlovycha, 1930 r.n. v s. Malynovs'ke Ryshkans'kyj r–n.
13. Zap. 31.08.2005 г. vid Gonchara Anatolija Kindratovycha, 1910 r.n. v s. Proskurjany Ryshkans'kyj r–n.
14. Zap. 19.08.2007 г. vid Grabovs'kogo Sergija Ignatovycha, 1927 r.n. v s. Stare Taura Synzherejs'kyj r–n.
15. Zap. 25.08. 2007 г. vid Dudun Porfiry Artemivny, 1927 r.n. v s. Chapai'vka Drokijevs'kyj r–n.
16. Zap. 25.08.2009 г. vid Kalarasha Volodymyra Dmytrovycha, 1920 r.n. v s. Novi Shal'viry Drokijevs'kyj r–n.
17. Zap. 20.08.2007 г. vid Kozarevycha Ivana Jakovycha, 1923 r.n. v s. Myhajlivka Synzherejs'kyj r–n.
18. Zap. 17.08.2007 г. vid Kramarenka Myhajla Mykolajovycha, 1918 r.n. v s. Baroncha Drokijevs'kyj r–n.
19. Zap. 17.08.2007 г. vid Maslija Grygorija Davydovycha, 1918 r.n. v s. Pervomajs'ke (Kajtanivka) Drokijevs'kyj r–n.
20. Zap. 03.08.2006 г. vid Mel'nychuka Oleksija Maksymovycha, 1930 r.n. v s. Pompa Faleshts'kyj r–n.
21. Zap. 31.08.2005 г. vid Ostafijchuka Vasylja Gergijovycha, 1921 r.n. v s. Proskurjany Ryshkans'kyj r–n.
22. Zap. 18.08.2007 г. vid Pelehati' Lidii' Kyrylivny, 1931 r.n. v s. Cambala (Cambula) Synzherejs'kyj r–n.
23. Zap. 17.08.2007 г. vid Prysakar' Nadii' Mykolai'vny, 1925 r.n. v s. Baroncha Drokijevs'kyj r–n.
24. Zap. 29.08.2005 г. vid Rymarchuka Jakova Mykolajovycha, 1910 r.n. v s. Sturdzovka Glodjans'kyj r–n.
25. Zap. 31.08.2005 г. vid Romanjuka Myhajla Ivanovycha, 1908 r.n. v s. Jablona Glodjans'kyj r–n.
26. Zap. 03.08.2006 г. vid Rotar' Feodosii' Maksymivny,

1925 r.n. v s. Pompa Faleshts'kyj r–n.

27. Zap. 01.09.2005 г. vid Savchuka Pavla Tymofijovycha, 1917 r.n. v s. Danu Glodjans'kyj r–n.

28. Zap. 29.08.2005 г. vid Serebrjana Fedora Ivanovycha, 1912 r.n. v s. Sturdzovka Glodjans'kyj r–n.

29. Zap. 25.08. 2009 г. vid Sumera Myhajla Romanovycha, 1921 r.n. v s. Novi Shal'viry Drokijevs'kyj r–n.

Taras Ya., Doctor of Historical Sciences, Head of the Department of Ethnology modernity, Institute of Ethnology, National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Lviv), etnomod@yandex.ua

On the resettlement of Ukrainians in Moldavia in the late XIX and first quarter XX cc.

In the article have been presented some results of studies in historical memory as for resettlement of Ukrainians in Moldavia in the late XIX and the first quarter XX cc. Factors of resettlement, saving of ethnical identity, attitudes to migrants, ties with Ukraine have been defined.

Keywords: Ukrainians of Moldavia, resettlement, identity.

Taras Я., доктор исторических наук, заведующий отделом этнологии современности, Институт народооведения НАН Украины (Украина, Львов), etnomod@yandex.ua

Переселение украинцев в Молдову в конце XIX – первой четверти XX вв.

Представлены результаты исследования исторической памяти о переселении украинцев в Молдову в кон. XIX – первой четверти XX вв.; выяснено факторы переселения, сохранения этнической идентичности, отношение к переселенцам, связь с Украиной.

Ключевые слова: украинцы Молдовы, переселение, идентичность.

* * *

УДК 37.014.52:281.9(470)(477.5)“311”

Петренко І. М.,

доктор історичних наук, професор
кафедри педагогіки, культурології та історії,
Полтавський університет економіки і торгівлі
(Україна, Полтава), petr-ir@rambler.ru

**ФОРМУВАННЯ ТРУДОВИХ НАВИЧОК І СІЛЬСЬКОГОСПО-
ДАРСЬКИХ ЗНАТЬ В УЧНІВ ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНИХ ШКІЛ
ЛІВОБЕРЕЖНИХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Проаналізовано навчально–виховний процес в церковнопарафіяльних школах лівобережних українських губерній в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Акцентовано увагу на тому, що, крім загальноосвітньої підготовки, в школах даного типу в учнів формувалися трудові навички і сільськогосподарські знання, що було ознакою зв'язку школи і практики.

Ключові слова: церковнопарафіяльні школи, навчально–виховний процес, сільське господарство, трудове навчання, духовенство, лівобережні українські губернії.

Розбудова освіти в Українській державі, соціальні, економічні та культурні реформи в суспільстві детермінували пошук нової стратегії розвитку системи навчання, зумовили суттєві зміни її пріоритетів і цінностей у напрямку поєднання традицій, досвіду та інновацій. В останні роки характерним є звернення до християнських моральних цінностей як найбільш стійких, універсальних, невідкладних кон'юнктури. Їх включення у сучасну освітньо–виховну систему є реальною альтернативою бездуховності та засобом подолання моральної кризи суспільства.

В сучасних загальноосвітніх навчальних закладах практикується введення навчального курсу “Християнська етика”. Одночасно відкриваються недільні школи, передбачається підготовка вчителів до викладання предмету в окремих вищих навчальних закладах. З огляду на це, важливого значення набуває вивчення діяльності церковнопарафіяльних шкіл в українських землях, які зробили вагомий внесок у ліквідацію непи-

сьменності народу, в піднесенні його духовності. Церковнопарафіяльні школи набули поширення у багатьох українських губерніях, але найбільше – у правобережних, де кількість земських шкіл була невеликою. Однак і в лівобережних губерніях їх відсоток був значним порівняно зі школами інших типів.

Діяльність церковнопарафіяльних шкіл у лівобережних українських губерніях вже має належне висвітлення [1]. У даній статті зроблено спробу зосередити увагу на такому аспекті загальної теми, як висвітлення внеску шкіл даного типу у формуванні трудових навичок і сільськогосподарських знань учнів, що свідчило про зв'язок школи і практики.

У працях деяких сучасних вітчизняних дослідників дана проблема вже порушувалася. Зокрема, навчально-виховний процес у церковнопарафіяльних школах висвітлювала на сторінках своїх праць історик О. О. Драч. Територіальні рамки її дисертації охоплюють всі 9 губерній України, які перебували у складі Російської імперії [2].

Дослідниця Г. В. Степаненко кандидатську дисертацію присвятила дослідженню освітньої діяльності православного духовенства в Україні у XIX – на початку XX ст. [3]. Рамки роботи охоплюють всі земські та не земські губернії України, тому автор не ставила перед собою мету розкрити особливості освітньої діяльності духовенства саме на Лівобережжі.

Грунтовне монографічне дослідження присвятив церковнопарафіяльним школам Правобережної Київщини XIX – початку XX ст. історик В. С. Перерва [4]. Учений детально проаналізував церковне шкільництво, учнівський контингент, матеріальне забезпечення, учительський склад, відносини між державними і церковними навчальними закладами в містах і селах Київщини. Однак дослідник лише побіжно згадав про особливості навчально-виховного процесу у церковнопарафіяльних школах.

Дослідниця С. Б. Бричок свою дисертацію присвятила церковнопарафіяльним школам в системі початкової освіти на Волині у другій половині XIX – 20-ті рр. XX століття [5]. У роботі здійснено цілісний аналіз діяльності шкіл даного типу в системі початкової освіти Волинської губернії, виявлено їх навчально-виховні засади й особливості. Розкрито сутність і зміст кадрового та науково-методичного забезпечення навчально-виховного процесу в церковнопарафіяльних школах.

Таким чином, у науковій літературі до цього часу немає узагальнюючих праць, у яких би було висвітлено внесок церковнопарафіяльних шкіл у формуванні трудових навичок і сільськогосподарських знань учнів у лівобережних українських губерніях у другій половині XIX – на початку XX ст.

Метою даної статті є на основі комплексного аналізу джерел та наукових досліджень проаналізувати такі складники навчально-виховного процесу у церковнопарафіяльних школах як формування трудових навичок і набуття сільськогосподарських знань; виявити їх значення для учнів та можливість застосування у щоденній трудовій практиці учнями лівобережних українських губерній другої половини XIX – початку XX ст.

Церковнопарафіяльні школи – початкові школи при парафіях у дореволюційній Російській імперії. У 1884 і 1891 рр. їх відкриття регламентувалося спеціальними

правилами. Підпорядковувалися парафіяльним училищним радам, місцевим органам училищної ради Синоду. Поділялися на однокласні (2–3 роки навчання) і двокласні (4–5 років).

У XIX ст. Православна Церква була підпорядкована Синоду, на неї покладалося завдання виховати молоде покоління в дусі уварівської тріади “самодержавство, православ'я, народність”. У той же час церковне керівництво було зацікавлене в організації освіти для народу, адже в цей період духовенство залишалося найосвіченішою верствою населення. Навчальний процес у церковнопарафіяльних школах залежав, головним чином, від рівня загальноосвітньої і педагогічної підготовки вчителів.

Церковні школи призначалися для дітей православного віросповідання різних соціальних верств населення. Соціальне походження учнів церковнопарафіяльних шкіл було майже однорідним: діти незаможних верств населення, селян, бідняків, міщан, для яких навчальні заклади інших типів були майже недоступні. Шкільний вік у церковнопарафіяльних школах вважався з восьми років, але, як правило, діти починали вчитися у дев'ять і більше років. Відвідування уроків учнями залежало насамперед від економічних причин. У період весняних і осінніх робіт, коли сільська праця потребувала найбільше робочих рук, уроків пропускалося більше, ніж взимку. Заняття, як правило, починалися наприкінці вересня – на початку жовтня, а закінчувалися у квітні – травні. Церковнопарафіяльні школи були поширені в основному в сільській місцевості, у віддалених хуторах, далеко від проїжджих доріг; там, де багатій школі інших відомств було важко існувати через бідність населення.

Велике значення церковнопарафіяльних шкіл у тому, що вони охопили навчанням дівчаток. У тогочасному суспільстві домінували погляди, що для жінки освіта є зайвою, бо її руки потрібні в господарстві протягом цілого року. З раннього дитинства дівчатка виконували важку домашню роботу.

На відміну від шкіл міністерства народної освіти, які довго не мали єдиних програм, церковнопарафіяльні школи в 1885 році їх отримали. Ці програми були схвалені Синодом. Навчальний день починався обов'язково із читання ранкової молитви. Нею ж починався і закінчувався кожен урок. У недільні та святкові дні діти разом із батьками повинні були відвідувати церкву, більш здібні співали й читали на криласі, виконували церковні обряди. Під час постів всі без винятку діти зобов'язані були говіти, сповідуватися і причащатися. Простий народ, який був і залишався віруючим, до морально-релігійного виховання своїх дітей ставився не тільки позитивно, а вважав це за необхідність. І це зрозуміло, адже на той час релігійні принципи залишалися наріжним каменем сімейного виховання.

У церковних школах викладалися: Закон Божий, читання та письмо (церковне і світське), початкові арифметичні дії, церковні співи. Велике значення у церковнопарафіяльних школах надавалося набуттю практичних умінь і навичок учнями. Окрім загальноосвітніх предметів, у деяких церковнопарафіяльних школах викладали і додаткові – гімнастику, садівництво, городництво, різні види ремесел, рукоділля, бджільництво, палітурну майстерність, плетіння кошиків тощо. Це при-

стосувало школу до реальних проблем населення. Зокрема, у церковнопарафіяльній школі села Івашківка Городнянського повіту Чернігівської губернії викладалася гімнастика – проста і воєнна. Вчитель навчав учнів палітурній справі, а також правильно вести діловодство. Школа вважалася найкращою у повіті [6, с. 999].

Однією з кращих шкіл у Полтавській єпархії вважалася двокласна при Козельщинському Різдва Богородиці жіночому монастирі. Крім обов'язкових предметів, тут дівчатка навчалися кулінарії, рукоділлю (шити, в'язати, вишивати), малюванню. 1888 року при церковній общині було засновано школу іконопису, в якій навчалися майстерності здібні сестри, котрі мали мистецький талант. Першим учителем у ній став талановитий майстер-художник, селянин з містечка Карлівка Костянтиноградського повіту Полтавської губернії Г. М. Глушенко.

Зверталася увага на те, щоб навчити дівчаток шити, в'язати, кроїти, щоб уміли самі виготовити необхідну білизну та одяг. Учениці шили одяг для монастирських стипендіаток. Також в'язали панчохи, шкарпетки, вишивали хрестиком, привчалися шити на швейній машинці. В одній із класних кімнат влаштовувалися виставки рукодільних робіт учениць, і всі, хто відвідував школу, могли з ними ознайомитися, перш за все, батьки, які були дуже задоволені успіхами дітей. Дівчаток привчали до ведення домашнього господарства. Учениці повинні були щоденно, по черзі, брати участь у приготуванні обідів, випіканні хліба. Вони прибирали, мили, прасували свій одяг і білизну тощо [7, с. 53–54].

Основним же завданням жіночої церковнопарафіяльної школи при Козельщинському Різдва Богородиці жіночому монастирі була підготовка учениць – майбутніх дружин і матерів до подружнього життя, виховання дітей і правильного ведення домашнього господарства. Причому, серед губерній Лівобережної України, Полтавська знаходилася на першому місці по поширенню рукодільних класів для дівчат.

У Чернігівській губернії на початок ХХ ст., судячи із звітів єпархіального спостерігача, не було жодного рукодільного класу і не проводилися заняття із малювання [8, с. 187]. У місті Стародуб Чернігівської губернії лише при міському жіночому парафіяльному училищі було відкрито клас рукоділля, де учениці вивчали крій, вчилися шити сукні, білизну і взуття, а також опановували кулінарну майстерність [9, арк. 4 зв].

Протягом 1901/02 навчального року учні Іоаннівської церковнопарафіяльної школи с. Чорнобай Золотоніського повіту Полтавської єпархії ткали килими [10, с. 218]. У Сампсоніївській церковнопарафіяльній школі, що на Шведській могилі, на околиці Полтави, діти вивчали садівництво, городництво, бджільництво, навчалися палітурній справі. При школі був город, сад, пасіка, що свідчило про зацікавленість дітей і вчителів прикладними предметами, знання яких можна було використати у повсякденному житті та домашньому господарстві. Школярі під керівництвом вчителів закладали сади, паркові зони, насаджували квіти біля історичних пам'ятників на полі Полтавської битви. Хлопці у школах опановували ремесло столярів, теслярів, чоботарів, лимарів. Учні церковнопарафіяльних шкіл щороку здійснювали посадку дерев навколо школи, на цвинтарі, пустирях, берегах річок, вулицях, майданах. Таким чи-

ном, церковнопарафіяльні школи виробляли в учнів трудові, сільськогосподарські навички, виховували любов до навколишньої природи, рідної землі. Праця на городі, в полі чи садку, була для них звичайною справою. Переважна кількість учнів були вихідцями із селян, іноді вони виявляли таланти в музиці, співах, живопису.

При деяких церковнопарафіяльних школах були гуртожитки, нічні притулки для учнів із найбільш віддалених сіл та хуторів. Діти-сироти перебували на повному утриманні шкіл і проживали у гуртожитках безкоштовно. Найбільш бідних дітей забезпечували безкоштовно одягом, взуттям, їжею, книжками. Часто навчально-виховний процес у школах переривався через різні епідемії. Для попередження захворювань і епідемій священник запрошував лікарів для огляду дітей. На церковнопарафіяльні школи покладалося також і місіонерські місії. У тих місцевостях, де жили розкольники, священники повинні були заохочувати вступати до школи їх дітей, тим самим послаблюючи позиції неправославних релігій.

З метою здійснення паломництва до святих місць учителі іноді організовували пізнавальні екскурсії. Екскурсії до святих місць справляли велике враження на учнів, сприяли їх релігійно-моральному вихованню, долучали до християнських святинь. Такі шкільні паломництва мали великий вплив на учнів: історичний огляд місць, знайомство із залишками старовини – освітнє значення, а замилювання красою рідної природи, спілкування учнів і вчителів один із одним згуртовувало учнівський колектив, духовно їх об'єднувало, вони жваво обмінювалися враженнями, перетворювалися на одну дружню сім'ю. Це сприяло вихованню в учнів товариськості, взаємодопомоги, дружби, ввічливості, щирості тощо.

Вперше церковнопарафіяльні школи були представлені у 1888 році на ювілейній виставці Товариства заохочення працелюбства у Москві. На ній були експонати із Харківської єпархії: плани і фасади церковнопарафіяльних шкіл, світліни класних кімнат, учнівські зошити, зразки класних меблів, рукоділля тощо. Протягом 1884–1905 років церковнопарафіяльні школи брали участь у виставках, які влаштовувалися в Росії та за кордоном. У таких, як Московська ювілейна виставка заохочення працелюбства (1887 рік), Чиказька Всесвітня (1892 рік), церковно-шкільна виставка у Києві (1894 рік), Нижегородська Всеросійська (1896 рік), Паризька Всесвітня (1900 рік), Міжнародна науково-промислова “Детский мир” (1903–1904 роки) [11, с. 39].

У 1894 році в Києві відкрилася виставка, присвячена 10-річчю церковнопарафіяльних шкіл. На ній було представлено експонати із Полтавської, Чернігівської, Харківської, Волинської єпархії та інших. Експонати виставки поділялися на відділи: шкільна статистика, приміщення, наочне приладдя, підручники і книги для позакласного читання, письмові роботи учнів, зразки виробів дітей по дереву, металу [12, с. 584–585]. 30 жовтня 1908 року з'явилася постанова Синоду про влаштування у 1909 році Всеросійської церковно-шкільної виставки з метою наочно ознайомити суспільство із становищем церковнопарафіяльних шкіл та з історією їх розвитку протягом 25 років [13, с. 53].

Отже, незважаючи на те, що у церковнопарафіяльних школах головне місце було відведено релігійним дисциплінам, зв'язок із реальністю залишався тісним. Навчально-виховний процес і предмети викладання у них не поступалися школам міністерства народної освіти. Хоча все залежало від наявності підготовлених вчителів. Враховуючи духовно-виховне і освітнє значення церковнопарафіяльних шкіл, Синод намагався опікуватися початковою освітою дітей незможних верств населення, які й склали основний учнівський контингент у цих школах. Діти у парафіяльних школах отримували елементарні знання, виховувалися у морально-релігійному дусі. На додаткових уроках (садівництво, городництво, рукоділля, вишивання, палітурна справа та ін.) учням прививали трудові навички і давали сільськогосподарські знання, що пристосовувало школу до реальних потреб населення, а це мало, безперечно, позитивне значення. Учні оволодівали навиками майстерності певних професій, що ставало їм у нагоді в подальшому житті. Церковнопарафіяльні школи виховали цілі покоління українських селян, дали їм початкову освіту, навчили нормам християнської моралі, що позитивно впливало на формування їхньої культури і духовності.

У подальшому автор продовжить досліджувати дану тему, зосередившись на таких питаннях, як характеристика учнівського контингенту, аналіз матеріального стану шкіл духовного відомства, а також кадрове їх забезпечення.

Список використаних джерел

1. Петренко І. М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884–1917 рр.) / І. М. Петренко. – Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2008. – 161 с.
2. Драч О. О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Драч О. О. – Х., 2001. – 280 с.
3. Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Степаненко Г. В. – К., 2002. – 225 с.
4. Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. / В. С. Перерва. – Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008. – 672 с.
5. Бричок С. Б. Церковнопарафіяльні школи в системі початкової освіти на Волині (друга половина XIX – 20-ті рр. XX століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / С. Б. Бричок. – Житомир, 2005. – 26 с.
6. Светлая страничка из жизни церковно-приходских школ // Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная. – 1893. – № 24. – С. 998–1006.
7. Жук В. Н. Перлина Козельщини / В. Н. Жук, Г. Д. Сердюк. – Полтава : АСМІ, 2007. – 238 с.
8. Васютинский Ф. Отчет Черниговского епархиального наблюдателя, протоиерея Федора Васютинского о состоянии церковных школ Черниговской епархии за 1902–1903 учебный год / Ф. Васютинский // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. – 1904. – № 5. – С. 172–191.
9. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 145. – Оп. 1. – Спр. 838.
10. Ольшевский И. Отчет епархиального наблюдателя церковных школ Полтавской епархии за 1901–1902 учебный год / И. Ольшевский // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1903. – № 8. – С. 215–237.
11. Записка о церковных школах. Общий обзор школьной деятельности православного духовенства. – Б.м., б.г. – 49 с.
12. Исторический очерк развития церковных школ за истекшее двадцатипятилетие (1884–1909 гг.). – СПб., 1909. – 686, 135 с.
13. Определение Святейшего Синода от 30 октября 1908 года за № 7683, об устройстве в 1909 году Всероссийской церковно-школьной выставки // Полтавские епархиальные ведомости. Часть

официальная. – 1909. – № 2. – С. 53.

References

1. Petrenko I. M. Tserkovnoparafiialni shkoli Livoberezhnoi Ukrainy v sistemі osvıtnoi politiki uryadu Rosiyskoi Imperi (1884–1917 rr.) / I. M. Petrenko. – Poltava : RVTS PUSKU, 2008. – 161 s.
2. Drach O. O. Rozvitok pochatkovoї osviti v Ukraini (1861–1917 rr.) : dis. ... kand. ist. nauk : 07.00.01 / Drach O. O. – Kh., 2001. – 280 s.
3. Stepanenko G. V. Osvitnya diyalnist pravoslavnogo dukhovenstva v Ukraini (XIX – pochatok XX st.) : dis. ... kand. ist. nauk : 07.00.01 / Stepanenko G. V. – K., 2002. – 225 s.
4. Pererva V. S. Istoriya shkiltitstva v mistakh i selakh Kiiivshchini XIX – pochatku XX st. / V. S. Pererva. – Bila Tserkva : Vid. O. Pshonkivskiy, 2008. – 672 s.
5. Brichok S. B. Tserkovnoparafiialni shkoli v sistemі pochatkovoї osviti na Volini (druga polovina XIX – 20-ti rr. XX stolittya) : avtoref. dis. ... kand. ped. nauk : spets. 13.00.01 “Zagalna pedagogika ta Istoriya pedagogiki” / S. B. Brichok. – Zhitomir, 2005. – 26 s.
6. Svetlaya stranichka iz zhizni tserkovno-prihodskih shkol // Chernigovskie eparhialnye izvestiya. Chast neofitsialnaya. – 1893. – № 24. – S. 998–1006.
7. Zhuk V. N. Perlina Kozelschini / V. N. Zhuk, G. D. Serdyuk. – Poltava : ASMI, 2007. – 238 s.
8. Vasyutinskiy F. Otchet Chernigovskogo eparhialnogo nablyudatelya, protoiereya Fedora Vasyutinskogo o sostoyanii tserkovnyih shkol Chernigovskoy eparhii za 1902–1903 uchebnyiy god / F. Vasyutinskiy // Chernigovskie eparhialnye izvestiya. Chast ofitsialnaya. – 1904. – № 5. – S. 172–191.
9. Derzhavniy arhiv Chernigivskoi oblasti. – F. 145. – Op. 1. – Spr. 838.
10. Olshevskiy I. Otchet eparhialnogo nablyudatelya tserkovnyih shkol Poltavskoy eparhii za 1901–1902 uchebnyiy god / I. Olshevskiy // Poltavskie eparhialnye vedomosti. Chast ofitsialnaya. – 1903. – № 8. – S. 215–237.
11. Zapiska o tserkovnyih shkolah. Obschiy obzor shkolnoy deyatelnosti pravoslavnogo duhovenstva. – B.m., b.g. – 49 s.
12. Istoricheskiy ocherk razvitiya tserkovnyih shkol za istekshee dvadtsatipyatiletie (1884–1909 gg.). – SPb., 1909. – 686, 135 s.
13. Opredelenie Svyateyshego Sinoda ot 30 oktyabrya 1908 goda za № 7683, ob ustroystve v 1909 godu Vserossiyskoy tserkovno-shkolnoy vystavki // Poltavskie eparhialnye vedomosti. Chast ofitsialnaya. – 1909. – № 2. – S. 53.

Petrenko I. N., doctor of historical sciences, professor of pedagogy, cultural and history, Poltava University of Economics and Trade (Ukraine, Poltava), petr-ir@rambler.ru

Formation of labor skills and agricultural knowledge in pupils of parish church schools of left-bank Ukrainian provinces of the second half of XIX – the XX century beginnings

Article is devoted to the analysis of teaching and educational process in the parish church schools of left-bank Ukrainian provinces of the second half of XIX – the XX century beginnings. The attention that, except general education preparation, at schools of this type in pupils labor skills and agricultural knowledge were formed that was a sign of communication of school and practice is focused.

Keywords: parish church schools, teaching and educational process, agriculture, labor study, clergy, left-bank Ukrainian provinces.

Петренко І. Н., доктор исторических наук, профессор кафедры педагогики, культурологии и истории, Полтавский университет экономики и торговли (Украина, Полтава), petr-ir@rambler.ru

Формирование трудовых навыков и сельскохозяйственных знаний в учениках церковноприходских школ левобережных украинских губерний второй половины XIX – начала XX века

Проанализирован учебно-воспитательный процесс в церковнопарафиальных школах левобережных украинских губерний второй половины XIX – начала XX ст. Акцентировано внимание на том, что, кроме общеобразовательной подготовки, в школах данного типа в учеников формировались трудовые навыки и сельскохозяйственные знания, что было признаком связи школы и практики.

Ключевые слова: церковнопарафиальные школы, учебно-воспитательный процесс, сельское хозяйство, трудовая учеба, духовенство, левобережные украинские губернии.

* * *